

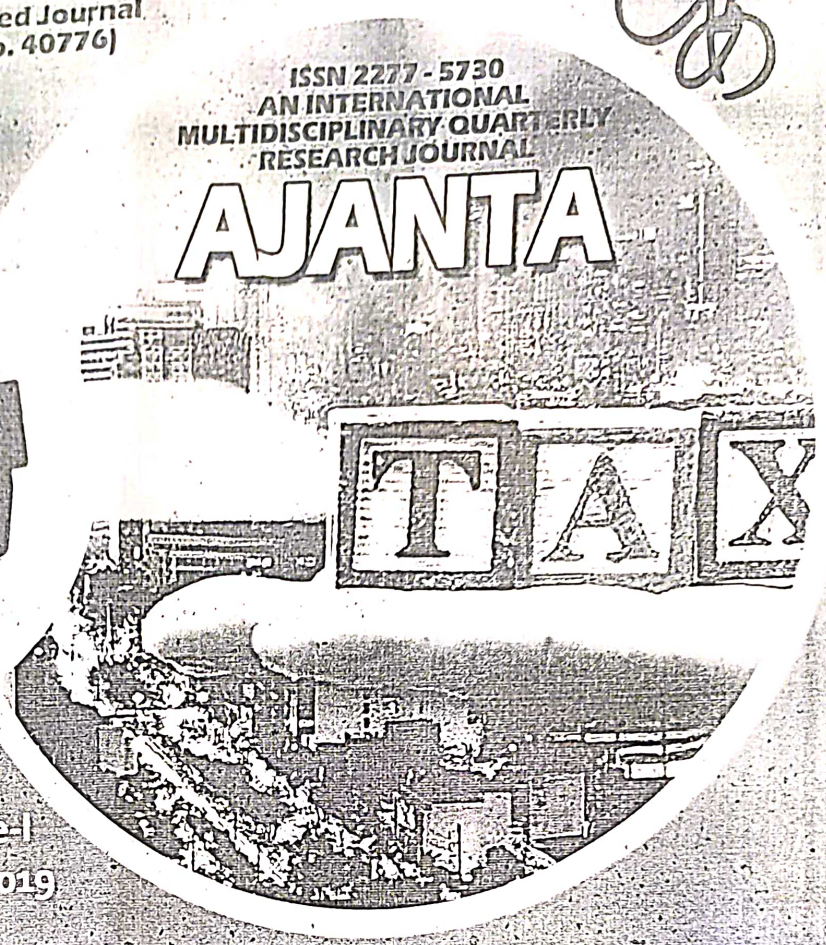
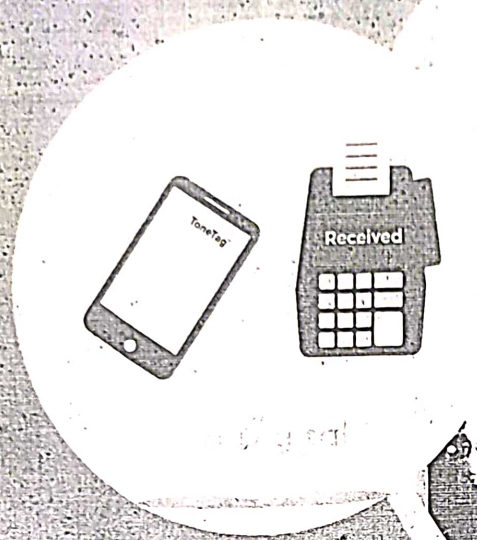

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal
(Journal No. 40776)

ADP
2018-19

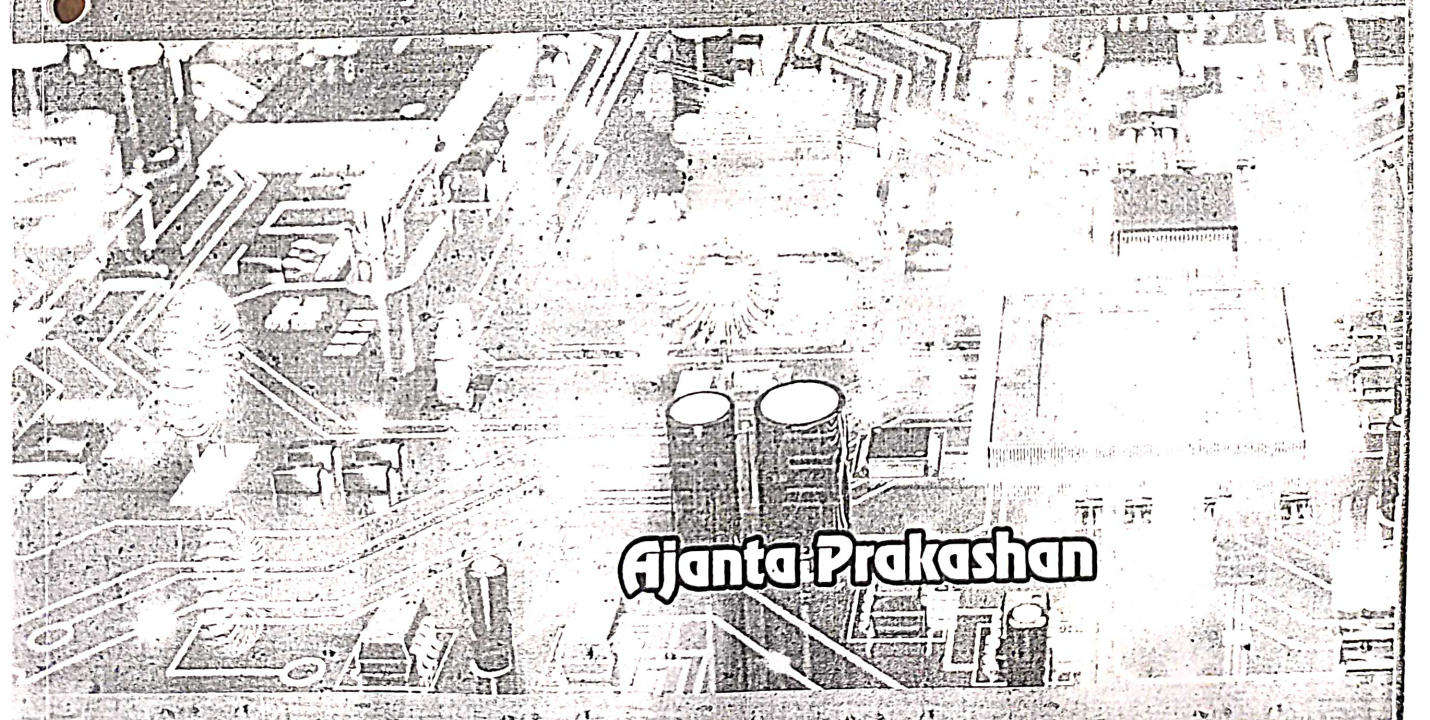
ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL
MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY
RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume-VIII, Issue-I
January - March - 2019
Marathi Part - I

IMPACT FACTOR /
INDEXING 2018 - 5.5
www.sjifactor.com

Ajanta Prakashan

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast,
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Abdul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennai 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareilly Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasant Rao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerce, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head,
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. A. Koli
Professor & Head (Retd.),
Department of Economics,
Shivaji University, Kolhapur.

११. नाशिक जिल्ह्यातील कृषी व ग्रामीण लोकसंखेचा चिकित्सक अभ्यास

प्रा. डॉ. अनिल डी. पवार

भूगोल विभाग प्रमुख, कला, विज्ञान आणि वाणिज्य महाविद्यालय, मनमाड.

भारत हा कृषीप्रधान देश असून शेती व्यवसाय हा भारतीय अर्थव्यवस्थेचा कणा संबोधला जातो. त्यामुळे जमिन आणि पाणी यांचे अर्थव्यवस्थेत महत्त्वाचे स्थान आहे. पाणी हे विकासाचे साधन आहे. शेतीसाठी ते सर्वकाही आहे. मानव आणि जमिन (शेती) यांचे अतुट असे नाते आहे. प्राचीन काळापासून मानव शेती करून आपला उदरनिर्वाह करित आला आहे. मात्र बदलत्या परिस्थितीनुसार सद्यस्थितीस शेती हे उदरनिर्वाहाच्या साधना बरोबरच उत्पन्न मिळविण्याचे साधन बनलेले आहे. एका बाजूस वाढती लोकसंख्या तर दुसरीकडे अन्नधान्याची वाढती मागणी यातूनच 1965 नंतर कृषी क्षेत्रामध्ये अमुलाग्र बदल होत गेल्याचे दिसून येते.

महाराष्ट्र राज्यातील नाशिक हा सर्वच क्षेत्रात पुढारलेला जिल्हा म्हणून ओळखला जातो. द्राक्षे व कांदे यासारख्या उत्पादनांमुळे जगाच्या काना-कोपऱ्यामध्ये जिल्ह्याची ओळख झालेली आहे. नाशिक जिल्ह्यातून 'दक्षिण काशी' म्हणून ओळखली जाणारी गोदावरी तसेच नार-पार, दमनगंगा, वैतरणा, गिरणा, मोसम, दारणा, कादवा व इतर लहान-मोठ्या नद्या वहात असल्याने कृषी क्षेत्राप्रमाणेच जिल्ह्यात औद्योगिक विकासाही मोठ्याप्रमाणावर झालेला दिसून येतो. जिल्ह्यातील एकूण क्षेत्रापैकी 57.70 टक्के लागवडी खालील क्षेत्र 20.76 टक्के जंगलव्याप्त क्षेत्र, 9.76 टक्के शेतीस उपलब्ध नसलेले क्षेत्र 7.36 टक्के प्रड जमिनीचे क्षेत्र आणि 4.98 टक्के लागवड न झालेले जमिनीचे क्षेत्र याप्रमाणे एकूण जमिनीची विभागणी झालेली दिसून येते.

अभ्यास क्षेत्र

नाशिक जिल्ह्यात एकूण 15 तालुके असून जिल्ह्याची स्थापना 1861 साली झालेली आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या उत्तरेकडे जिल्ह्याचा विस्तार $19^{\circ} 33''$ ते $20^{\circ} 53''$ उ. अक्षांश व $73^{\circ} 16''$ ते $75^{\circ} 16''$ पूर्व रेखांश आहे. जिल्ह्याचे एकूण क्षेत्रफळ 15530 चौ.कि.मी. असून राज्याच्या एकूण क्षेत्रफळाच्या 5.04 टक्के क्षेत्र जिल्ह्याने व्यापलेले आहे. भौगोलिक क्षेत्राचा विस्तार लक्षात घेता 12 टक्के क्षेत्र मालेगाव तर 3.63 टक्के क्षेत्र असलेला पेट सर्वात लहान तालुका आहे. 2011 च्या जनगणनेनुसार एकूण 61,09,052 लोकसंख्येपैकी 31,64,261 पुरुष तर 29,44,791 स्त्रिया याप्रमाणे लोकसंख्येचे प्रमाण आहे. यापैकी नागरी लोकसंख्येचे प्रमाण 42.53 टक्के तर ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण 57.47 टक्के इतके आहे.

उद्दीष्टे

1. जनगणनानिहाय ग्रामीण लोकसंख्येचा अभ्यास करणे.
2. जिल्ह्यातील जलसिंचन क्षेत्राचा अभ्यास करणे.
3. जिल्ह्यातील जलसिंचन क्षेत्र व घनतेचे टक्केवारीनुसार विभाजन करणे.

संशोधन पद्धती व सामुग्री संकलन :- प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम माहिती स्रोतावर आधारित असून जनगणना निर्देश ग्रंथ 1951 ते 2011 या कालावधीतील लोकसंख्या प्रमाण आणि सामाजिक आर्थिक समालोचन जिल्हा गॅझेट्स व इतर माध्यमातून माहिती मिळविलेली आहे.

जनगणनानिहाय जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण

वर्ष	एकूण लोकसंख्या	ग्रामीण लोकसंख्या	दरवार्षिक वाढ	शेकडा वाढ
1951	1429916	1059966	-	-
1961	1855246	1380264	320298	30.22
1971	2369221	1690749	310485	22.49
1981	2991739	2063594	372845	22.05
1991	3851352	2482263	418673	20.29
2001	4987923	3050921	568202	22.90
2011	6109052	3510885	459964	15.08

जिल्हा जनगणना निर्देश ग्रंथ 1951 ते 2011

जिल्हयातील सर्वाधिक लोकसंख्येची वाढ 1951 ते 1961 या कालावधीत 30.22 टक्के इतकी झालेली आहे. तसेच 1951 ते 1981 या तीस वर्षात लोकसंख्येत दुप्पटीने वाढ झालेली दिसून येते. त्यानंतर लोकसंख्येच्या शेकडा टक्केवारीत 2001 साली वाढ झालेली असून ती मागील दशकाच्या तुलनेत 2.61 टक्के नी अधिक आहे. मात्र 2011 मध्ये ग्रामीण लोकसंख्येत सर्वाधिक घट झालेली असून ती 15.08 टक्के इतकी आहे.

जिल्हयातील लोकसंख्या प्रमाणामध्ये सतत बदल होत असून 1951 ते 2011 या जनगणनेदरम्यान उपलब्ध लोकसंख्येच्या आकडेवारीत ग्रामीण लोकसंख्येत घट तर नागरी लोकसंख्येत सतत वाढ होतांना दिसून येते. नागरी भागात रोजगाराची हमी, शिक्षण आरोग्य सुविधा यासारख्या कारणांमुळे जिल्हयातील नागरी विभागात दिवसेंदिवस लोकसंख्येत वाढ होत असल्याने नागरी समस्यांमध्येही प्रतिदिवशी वाढ होतांना दिसून येते.

जिल्हयातील कृषिक्षेत्राची स्थिती आणि ग्रामीण लोकसंख्येची घनता

सर्वाधिक / जलसिंचन विभाग

अ.क्र.	तालुका	एकूण जलसिंचनाखालील क्षेत्र	पेरणी योग्य क्षेत्र	जलसिंचन टक्के प्रमाण	ग्रामीण लोकसंख्येची घनता (कि.मी.)
सर्वाधिक जनसिंचन विभाग					
1	नाशिक	19304	37441	51.55	328
2	निफाड	33114	66671	49.66	417
3	दिंडोरी	21017	66544	31.58	235
4	कळवण	11568	39181	29.52	242
5	मालेगाव	17615	61072	28.84	205
		122618	270909	32.23	285
मध्यम जलसिंचन विभाग					
6	चांदवड	15221	61502	24.74	219

7	देवळा	7075	32763	21.59	251
8	बागलाण	16154	75829	21.30	231
9	येवला	13819	68346	20.21	211
10	इगतपुरी	7904	42847	18.44	239
		60173	281287	21.26	230
कमी जलसिंचन विभाग					
11	पेठ	3865	21568	17.92	214
12	सित्रर	15936	94134	16.92	208
13	नादगाव	9174	61073	15.02	175
14	सुरगाणा	4045	32823	12.32	201
15	त्रबक	1930	37883	05.92	177
		34950	247481	13.62	195

सामाजिक आर्थिक समालोचन, जनगणना निर्देश ग्रंथ 2011 संशोधक विद्यार्थी

$$Li = \frac{NI \times 100}{NA} \text{ (जसवीर सिंग 1976)}$$

Li = सिंचन तीव्रता (Intensity of Irrigation)

NI = एकूण जलसिंचित क्षेत्र (Net Irrigated Area)

NA = पेरणी योग्य क्षेत्र (Net Sown Area)

जिल्ह्यातील विविध तालुक्यामध्ये असलेल्या जलसिंचन क्षेत्राची टक्केवारी काढून 15 तालुक्यांची अधिक, मध्यम कमी जलसिंचन प्रमाण असलेली तालुके अशी तिन विभागामध्ये विभागणी केलेली आहे.

अधिक/जास्त आणि प्रमाण

जिल्ह्यातील कृषी क्षेत्रासाठी अधिक जलसिंचन क्षेत्रामध्ये नाशिक तालुक्याचा प्रथम क्रमांक असून एकूण पेरणी योग्य क्षेत्राच्या 51.55 टक्के क्षेत्र जलसिंचनाखाली तर याच भागात सर्वाधिक ग्रामीण लोकसंख्येची घनता ही दर चौ.कि.मी. ला 328 इतकी आहे. या विभागात औद्योगिक विकास वाढत चालला असून कृषी खालील क्षेत्राचे प्रमाण कमी-कमी होतांना दिसून येते. यानंतर द्राक्षे उत्पादनांची पंढरी म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या निफाड आणि दिंडोरी तालुक्यांचा समावेश होत असून अनुक्रमे 49.66 आणि 31.58 टक्के क्षेत्र जलसिंचनाखाली असल्याचे निदर्शनास येते. जिल्ह्यातील निफाड तालुक्यात आधुनिक यंत्र व तंत्राचा वापर केला जात असून 417 इतकी सर्वाधिक लोकसंख्येची घनता या तालुक्यामध्ये आहे. तसेच कळवण व मालेगाव या तालुक्याचे प्रमाण 29.52 आणि 28.84 टक्के याप्रमाणे असून लोकसंख्येची घनता 242 व 205 इतकी आहे. या पाच तालुक्यांचे सरासरी सिंचन प्रमाण 32.73 टक्के आणि लोकसंख्येची घनता 285 इतकी आहे.

जिल्ह्यातील या पाच तालुक्यांमध्ये गोदावरी, गिरणा, दारना, कादवा, मोसम या आणि इतर नद्यांच्या पाण्याचा उपयोग होत असल्याने जिल्ह्यातील राजकीय, आर्थिक व सामाजिक क्षेत्रांवर या तालुक्यांचा प्रभाव अधिक दिसून येतो.

मध्यम प्रमाण

जिल्हयातील चांदवड हा घाटमाथ्यावरील तालुका म्हणून ओळखला जात असून या तालुक्याच्या एकुण क्षेत्रापैकी 24.74 टक्के क्षेत्र ओलिताखाली असून पुणेगाव धरणापासून पाणीपुरवठा होतो तर काही भागात फक्त पावसावर आधारित, पिके घेतली जात असल्याने लोकसंख्येची घनता 219 इतकी आहे. देवळा आणि वागलाण तालुक्यांमध्ये ओलिताखालील क्षेत्र 21 टक्क्यांच्या जवळपास असून या तालुक्यांना गिरणा आणि पुणद प्रकल्पापासून पाणीपुरवठा उपलब्ध होतो. जिल्हयाच्या पश्चिमकडे येवला तालुक्याचा विस्तार झालेला असून 20-21 टक्के जलसिंचित क्षेत्र तर 211 इतकी ग्रामीण लोकसंख्येची घनता आहे. कादवा नदीवरील पालखेड धरणापासून जलसिंचन पुरवठा तर इगतपूरी तालुक्याचा विस्तार दक्षिणेकडे असून तालुक्यांच्या पुर्वकडील भागात अधिक पर्जन्य होत असून, डोंगरदऱ्यांचा भागात अधिक पर्जन्य होत असून, वैतरणा धरणाचा समावेश होत असूनही डोंगरदऱ्यांचा भाग अधिक असल्या कारणाने 18.44 टक्के क्षेत्र ओलिता खालील असून 239 इतकी लोकसंख्येची घनता आहे.

कमी प्रमाण

जिल्हयातील पेट, सुरगाणा, त्र्यंबकेश्वर ही पश्चिमेकडील तालुके असून या प्रदेशामध्ये पावसाचे प्रमाण अधिक असल्याने जिल्हयातील कोकण पट्टा म्हणून या तालुक्यांची ओळख आहे. या तालुक्यांचे अनुक्रमे 17.92, 12.32, 05.92 टक्के याप्रमाणे ओलिताखाली क्षेत्र असून नागरी वस्त्यांचा अभाव, औद्योगिक क्षेत्राचा अभाव असल्या कारणाने लोकसंख्येची घनता अनुक्रमे 214, 201, 177 याप्रमाणे दिसून येते या तालुक्यांचे वैशिष्ट्ये म्हणजे पावसाचे प्रमाण अधिक असूनही पाणी अडविले जात नसल्याने, धरणांचा अभाव असल्याने पावसाच्या पाण्यावर आधारित शेती केली जाते. म्हणजेच या तालुक्यात जलसिंचन क्षेत्र कमी आढळते. कारण या तालुक्यामध्ये आदिवासी कोकणा समाजाची लोकसंख्या असल्याने तालुक्यांची ओळख आदिवासी तालुके म्हणून आहे. सिन्नर तालुक्यातील पेरणी योग्य क्षेत्र 94134 इतके असूनही जलसिंचन सुविधांच्या अभावामुळे येथील औद्योगिक वसाहतीस 'पंचतारांकित' चा दर्जा देण्यात आलेला होता मात्र त्या प्रमाणात औद्योगिक वसाहत विकसित झाली नसून तसेच 16.92 टक्के क्षेत्र सिंचन क्षेत्रामध्ये असून 208 इतकी ग्रामीण घनता आहे. याप्रमाणेच दुष्काळप्रवण तालुका म्हणून नांदगावची ओळख असून तालुक्याचे 15.02 टक्के क्षेत्र ओलिताखालील तर ग्रामीण लोकसंख्येची घनता दर चौ.कि.मी. 175 इतकी सर्वात कमी घनता आढळून येते.

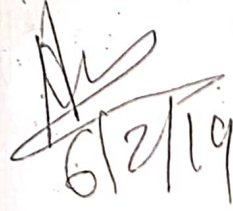
एकूणच जिल्हयातील वेगवेगळ्या तालुक्यांमध्ये असलेली लोकसंख्या आणि शेती व्यवसाय यांचा निकटचा संबंध असून वागायती क्षेत्र असलेल्या भागात लोकसंख्येची घनता ही अधिक असल्याचे निदर्शनास येते. तसेच 1951 पासून आजपर्यंत ग्रामीण लोकसंख्येच्या प्रमाणात सतत घट होत असून नागरी लोकसंख्या प्रमाणात वेगाने वाढ होताना दिसून येते. कारण नागरी भागात विविध सुखसुविधा उपलब्ध होत असून ग्रामीण भागामध्ये मात्र शेती करणाऱ्यांची संख्या कमी-कमी होत आहे.

कारण वेभरवशाचा पाऊस, पिकांना हमी भाव नाही, पिकांना कवडी मोल किंमत, जलसिंचन सुविधांचा अभाव, वारंवार दुष्काळ, गारपीट, कर्जवाजारीपणा या आणि अशा अनेक अडचणींना कंटाळून शेतकरी नागरी भागात स्थलांतर किंवा आत्महत्या यासारखे पर्याय निवडतांना दिसतो आहे. म्हणून शासन स्तरावर कृषिक्षेत्राबाबत योग्य ते निर्णय घेऊन त्यांची तातडीने अंमलबजावणी होणे गरजेचे आहे. यामध्ये पुढील काही महत्वाचे निर्णय होणे अपेक्षित आहे. शेतीत ठिकठिक सिंचन योजना, जलसिंचन सुविधांसाठी जलयुक्त शिवार, शेततळे 100 टक्के अनुदान, 24 तास

विज पुरवठा, आवश्यक तेव्हा कर्जपुरवठा, शेतमालाला हमी भाव शेतमाल प्रक्रिया उद्योगांना चालना देणे, या आणि अशा योजनांची काटेकोरपणे अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. 'जगाचा पोशीदा'च आत्महत्या करायला निघाला आहे. हि अत्यंत चिंतनीय बाब आहे.

संदर्भ

1. जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन
- 2- Borse, Suryawanshi(2011) "Irrigation development in the Nashik, Dist-1970 to 2005" Indian Streams Research Journal" Vol.1, Issue 4 May 2011 Pp.188-191
- 3- Joshi A(1987) "Economics of Irrigation Gagan Publishers Ludhi and P.L. Gazetter of Bombay presidency Nashik Volume XVI
- 4- Aher A.B. V Salunkhe (2015 Agricultural Geography, Diamond Publication Pune.
- 5- Social Economic abstracts book 2001 & 2011
- 6- A.D. Pawar(2012) "Nashik Jilyatil Lokasankeeye Bhaugolick Adhyyan 1951 to 2011, Ph.D. Thesis.

6/2/19